

Ager Tarraconensis

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Volum 4

Ager Tarraconensis 4

Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona

Els Antigons, a High Status Villa in the Camp de Tarragona

Ramon Jàrrega
Marta Prevosti
(editors)

General evaluation and conclusions in English

DOCUMENTA 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2014

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)

Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / Diana Gorostidi Pi -- 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona / Ramon Jàrraga, Marta Prevosti (editors) -- 5. Paisatge, poblament, cultura material i història : actes del simposi internacional / Marta Prevosti, Jordi López Vilar, Josep Guitart i Duran (editors). – Text en català, alguns capítols també en anglès, italià, castellà i francès

ISBN 9788493773434 (o.c.)

I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Jàrraga Domínguez, Ramon, ed. V. López Vilar, Jordi, ed. VI. Institut d'Estudis Catalans VII. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VIII. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16

1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana 4. Antigons (Reus, Catalunya) : Jaciment arqueològic
904(467.14)

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional. Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc del projecte del Ministeri de Ciència i Innovació HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis*. Anàlisi intrínsec i comparat de tres zones significatives».

Comitè editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D'Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Universitat de Provença, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona

Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01

info@icac.cat - www.icac.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreueu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

© de la traducció a l'anglès, Paul Turner

Primera edició: 2013

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Correcció: Pere Farrando Canals i Ramon Vidal Muntaner

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Àlex Rull

Fotografia de la coberta: Tors de Bacus trobat a la vil·la dels Antigons (Foto: F. X. Cabrero / Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus)

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T. 1575-2013

ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4

ISBN del volum 4: 978-84-942034-0-4

TAULA GENERAL DE L'OBRA AGER TARRACONENSIS

Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural

1. Plantejament i precedents del treball
2. La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori
3. El paisatge de l'*ager Tarraconensis*
4. Les centuriacions de l'*ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai
5. El marc natural

Ager Tarraconensis 2. El poblament

1. Metodologia de l'estudi del poblament
2. Les prospeccions extensives
3. Les prospeccions intensives
4. Els materials arqueològics de les col·leccions
5. Estudi dels materials
6. El poblament
7. Els recursos econòmics
8. Treballs de camp centrats en jaciments

Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)

1. La documentació epigràfica
2. Epigrafia i societat de l'*ager Tarraconensis*. Monuments i reflex social. Propietaris de *fundi* al territori: identificació a partir de l'epigrafia. Prosopografia i societat al territori. Taula sinòptica.
3. Catàleg epigràfic. Conté epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona
4. Índexs analítics

Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona

1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons
2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978)
3. El nimfeu
4. La escultura
5. Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l'*ager Tarraconensis*
6. Altres estudis ceràmics
7. L'epigrafia
8. La numismàtica
9. Els objectes metàl·lics
10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil
11. El vidre
12. Valoració general i conclusions

Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional

Ager Tarraconensis 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs

Projecte Ager Tarraconensis

Directors científics

Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)

Autors

Josep Abela Montoya (ICAC)
Ethel Allué Martí (IPHES)
Aureli Àlvarez Pérez (UAB i ICAC)
Piero Berni Millet (ICAC)
Loïc Buffat (investigador associat al CNRS-UMR 5140, Lattes-Montpellier)
Iban Cabrelles Albareda
Victòria Cantarellas Sancho (ICAC)
Cèsar Carreras i Monfort (UAB)
Raquel Daza Brunet (UAB)
Ana Domènech de la Torre (ICAC)
J. Ignacio Fiz Fernández (URV i ICAC)
Marta Fontanals Torroja (IPHES)
Rob Fry (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Ana Garrido Elena (ICAC)
Pere Gebellí Borràs
Santiago Giralt (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Diana Gorostidi Pi (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)
Anna Gutiérrez García-Moreno (ICAC i UAB)
Ramon Jàrraga Domínguez (ICAC)
Eva M. Koppel Guggenheim (UAB)
Jordi López Vilar (ICAC)
Jaume Massó Carballido (Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus)

Yannick Miras (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Clermont-Ferrand)
Andreu Ollé Cañellas (IPHES)
Hèctor A. Orenge Romeu (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
Pedro Otiña Hermoso (Arxiu Municipal de Cambrils)
Núria Padrós Font (ICAC)
Josep M. Palet Martínez (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
M. Isabel Panosa Domingo (ICAC)
Albert Pèlachs Mañosa (UAB)
Àfrica Pitarch i Martí (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Francesc Pujol Rusell
Ester Ramón Sariñena (MNAT)
Santiago Riera Mora (Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques, de la UB)
Gabriel Servera Vives (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Llimotges)
Pau de Soto Cañamares (ICAC)
Kristian Strutt (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Sílvia Valenzuela Lamas (UB i Universitat de Lisboa)
Josep Vallverdú Poch (IPHES)
Marta de la Vega i Toro (empresa Rocs)
Josep M. Vergès Bosch (IPHES)

CNRS: Centre Nacional de la Recerca Científica (França)

CSIC: Consell Superior d'Investigacions Científiques

ICAC: Institut Català d'Arqueologia Clàssica

IPHES: Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social

MNAT: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

UAB: Universitat Autònoma de Barcelona

UB: Universitat de Barcelona

UOC: Universitat Oberta de Catalunya

URV: Universitat Rovira i Virgili

SUMARI

Pròleg. <i>Josep Maria Nolla</i>	9
1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons. <i>Jaume Massó</i>	11
2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978). <i>Loïc Buffat</i>	15
3. El nimfeu. <i>Marta Prevosti</i>	29
4. La escultura. <i>Eva M. Koppel</i>	43
5. Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>Ramon Jàrrrega</i>	55
5.1. Introducció	55
5.2. Els contextos estratigràfics	55
5.3. Els materials ceràmics d'època tardorepublicana	57
5.4. Els materials ceràmics d'època altoimperial (segles I-II)	64
5.5. Els materials de l'abocador (darrer quart del segle II – inicis del III dC)	146
5.6. Contextos de mitjan segle III – segle IV.	148
5.7. Els materials tardoantics	146
5.8. Conclusions	164
6. Altres estudis ceràmics	185
6.1. Les marques d'àmfora. <i>Cèsar Carreras i Piero Berni</i>	185
6.2. Les ceràmiques romanes corínties. <i>Jaume Massó, Ester Ramón i Ramon Jàrrrega</i> . . .	195
6.3. La ceràmica comuna tarraconense. <i>Loïc Buffat i Ramon Jàrrrega</i>	203
7. L'epigrafia.	213
7.1. Vida quotidiana a la vil·la: els grafitis sobre ceràmica. <i>Diana Gorostidi</i>	213
7.2. Inscripció ibèrica en un bol de ceràmica de parets fines. <i>Maria Isabel Panosa</i>	219
8. La numismàtica. <i>Ramon Jàrrrega</i>	223
9. Els objectes metàl·lics. <i>Ramon Jàrrrega</i>	231
10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil. <i>Marta Prevosti</i>	247
11. El vidre. <i>Marta Prevosti</i>	265
12. Valoració general i conclusions. <i>Marta Prevosti i Ramon Jàrrrega</i>	269
General evaluation and conclusions	281
Bibliografia específica del jaciment dels Antigons	293

9. ELS OBJECTES METÀL·LICS

Ramon Jàrraga

Tot i que es tracta de materials força fragmentaris i que no és fàcil establir la seva procedència (alguns pertanyen a l'abocador del segle III, però altres corresponen al període tardoantic) a la vil·la dels Antigons, s'ha conservat una bona col·lecció de materials metàl·lics. En general no són uns materials gaire estudiats, per la qual cosa ens podem trobar davant el problema que moltes vegades no tinguin una tradició d'estudi ni un corpus tipològic gaire desenvolupat. Malgrat aquests inconvenients, descrivim breument aquí la col·lecció de materials metàl·lics que ha proporcionat el jaciment.

Elements industrials o artesanals

En els dos casos documentats es tracta d'objectes de ferro, que probablement és el material més escaient per a aquests usos.

– Grans tenalles de ferro, utilitzades per a una farga (fig. 1); ja havien estat publicades amb anterioritat (Prevosti 2010, 445, fig. 74). Dimensions: 80 centímetres. Número d'inventari: 3438. Se'n coneixen diversos exemples en el món romà, a França, Alemanya i Portugal (Schaeffer 1927, làm. I i fig. 1F; Hübener 1973, làm. 18, núm. 20, 21 i 25; Moutinho i Da Ponte 1979, núm. 48-49; Hanning 1976, 143-153). A Catalunya es coneixen exemplars dels jaciments de Vilauba (Camós), Pla de Palol (Castell d'Aro) i Puig Rom (Roses), al nord-est de Catalunya (Casas i Nolla 2011, fig. 99, núm. 1 a 3), datats respectivament en el segle III, mitjan segle V i segles VII-VIII. Per tant, no tenen una tipologia lligada a una cronologia concreta. Les tenalles dels Antigons deuen haver servit per a la producció de claus, segons la tipologia proposada per J.-P. Guillaumet (1998).

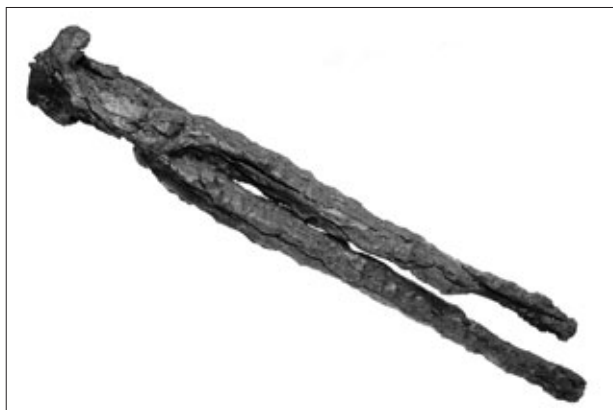

FIGURA 1. Grans tenalles de ferro, utilitzades per a una farga. Foto: L. Buffat.

Altres elements que permeten documentar la presència d'una ferreria a la vil·la romana dels Antigons són un conjunt d'escòries de ferro, procedents de la zona de l'abocador (Prevosti 2010, 445), la qual cosa ens indica l'activitat d'aquesta ferreria en el segle II i inici del III dC.

– Espàtula o cisell de ferro (fig. 2). És una peça llarga i recta, que s'estén i s'aplana en un dels seus extrems. La seva longitud és de 18 centímetres. Va acompanyada per una etiqueta on s'indica: «GRAMM 10 Ini 23-VII-77». Per tant, correspon al sector de l'abocador de la vil·la. Podem esmentar-ne paral·lels a Augsburg-Oberhausen (Alemanya) (Hübener 1973, taula 19, núm. 25-26).

– Palafanga de ferro, ja publicada amb anterioritat (fig. 3) (Prevosti 2010, 440-441, fig. 66).

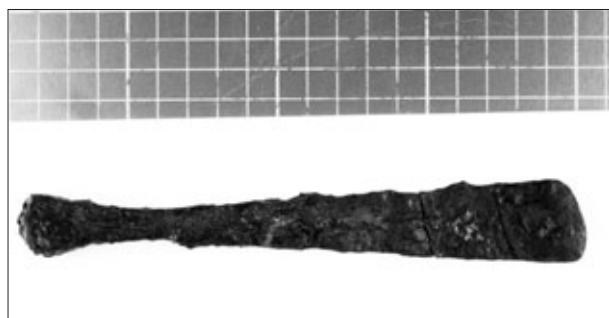

FIGURA 2. Espàtula o cisell de ferro. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 3. Palafanga de ferro. Foto: L. Buffat.

Elements constructius i/o utilitaris

Dins aquest grup de materials s'observa una certa variació pel que fa al metall en el qual han estat elaborats, ja que 10 peces són de bronze i 12 de ferro.

– Clau de bronze, amb cabota arrodonida; la punta està doblegada. Llargària total: 5,5 centímetres; gruix: 0,3 mil·límetres. Número d'inventari: 7967.

– Clau de bronze, molt gruixut (fig. 4). La cabota és arrodonida i la punta està torta. Originalment feia 7 centímetres de llarg; el gruix és d'uns 3-5 mil·límetres. Número d'inventari: 7986. Claus molt similars s'han trobat a *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 190, lám. XXXIII, fig. 70; [Los bronce romanos] 1990, 334, núm. 327).

– Cabota de clau de bronze, d'1,4 centímetres de diàmetre. Número d'inventari: 13 (vitrina).

– Clau de ferro, amb cabota arrodonida; la punta està trencada. Fa 3,6 centímetres de llarg. Número d'inventari: 7984. Els claus de ferro són abundantíssims en els jaciments romans i presenten cabotes, així com la longitud dels claus, de dimensions variables (Casas i Nolla 2011, 118-121).

– Un clau de ferro, amb una gran cabota arrodonida. Llargària: 4 centímetres. Número d'inventari: 3424.

– Dos claus de ferro.

– Un clau de ferro. Sigla: «Tomba costat MJM 12-VI-2».

– Un clau acabat en anella i dos claus de cabota (un d'aquests amb la punta torta), de 5-7 centímetres de llargària, de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigla: «RCV 5-8-77, 12 M».

– Clau de ferro acabat en una àmplia anella (diàmetre: 3 centímetres). Número d'inventari: 3424. Sigla: «GRA 8 - I - 9 - F, 26-VI-77».

– Un altre exemplar com l'anterior. Sigla: «RCV 58-77 12 M/3424».

– Dos claus de ganxo, acabats en anella, de ferro. Llargària: 10 i 4 centímetres. Número d'inventari: 3424. Sigles: «RCV - 5 BAIX, 5-IV-77».

– Quatre claus o punxons de bronze, de llargària compresa entre 6 i 12 centímetres. Sense referència.

– Una possible grapa en forma de cua de milà, de bronze.

– Possible nansa de bronze, que podria haver correspost a algun recipient o a un moble. Presenta una part allargada (similar a un clau) i una cabota plana, que deu haver estat el colze que permetia unir-la a la resta del recipient o potser al moble. Fa 2,5 centímetres de llarg i 0,2-0,4 mil·límetres de gruix. Número d'inventari: 7970. Sigla: «GRA 7 ini 26/VI/77»; per tant, deu ser de l'abocador.

A més, hi ha una quarantena de claus de ferro de dimensions mitjanes (menys de 10 centímetres de llarg), 3 de petits i una vintena de claus llargs, que poden assolir fins a 20-30 centímetres de llargària. A més, hi ha abundants fragments informes, molt rovellats, que probablement corresponen també a claus. Tot plegat, correspon sens dubte als elements constructius propis de l'hàbitat; els claus grans fan pensar en elements de fusta de dimensions força considerables.

L'aparició de claus de diferents dimensions és d'allò més freqüent als jaciments romans, tot i que normal-

FIGURA 4. Clau de bronze, molt gruixut. Foto: J. M. Puche.

ment no han estat ben estudiats. Un bon repertori el trobem a *Conimbriga* (Condeixa-a-Velha, Portugal) (Alarcao *et al.* 1979, 30-39, lám. V-VII).

Elements utilitaris

Les peces fetes amb ferro (36 exemplars) són les més abundants, seguides de les de bronze (27) i coure (11 peces).

– Un fragment de fulla de destreal allargada, de ferro. Llargària: 10 centímetres. Número d'inventari: 3424. Sigla: «16 A - 3 A» (fig. 5). Publicat amb anterioritat per Prevosti (2011, 440-441, fig. 67).

– Punta de sageta, de bronze. És plana i amb dues àmplies aletes als costats; conserva un peduncle per unir-la a la resta de la sageta. Fa 4,6 centímetres de llarg. Número d'inventari: 28 (vitrina) i 3463 (peça) (fig. 6). A *Conimbriga* (Portugal) se'n coneixen uns quants exemples (Alarcao *et al.* 1979, 90-95, i lám. XIX, núm. 40-51), tot i que no són tan amples com aquesta.

– Ganivet de ferro, amb mànec de banya de cérvol (fig. 7). La fulla, d'aspecte triangular allargassat i de tall pla, fa 9,4 centímetres, amb un gruix de 0,5 centímetres. El mànec d'os, perfectament retallat a cada costat i sense polir (de manera que s'hi aprecien les rugositats naturals de la banya), té una llargària de 7,5 centímetres, és clarament tubular (ja que es tracta d'una banya) i té un diàmetre que oscil·la entre 2 i 2,5 centímetres. Número d'inventari: 3437. Aquest tipus de ganivets amb mànec fet amb banya de cérvol està documentat des d'època ibèrica fins a almenys el segle V dC, època en la qual es data un exemplar trobat a la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà) (Casas *et al.* 1993, 369, fig. 14, núm. 11; Casas i Nolla 2011, 32, fig. 15, núm. 3 i 35). En coneixem un altre paral·lel datat en la primera meitat del segle III dC a la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1993, 90, núm. 611; Casas i Nolla 2011, 30, fig. 14.10 i 33; Casas i Soler 2003, 254, fig. 174, núm. 8). Aquests ganivets acostumen a tenir la fulla de les mateixes dimensions del mànec, o

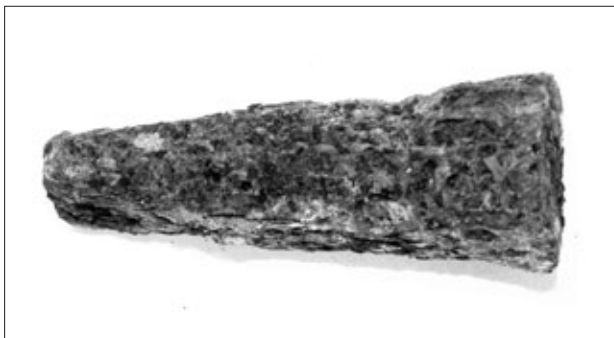

FIGURA 5. Un fragment de fulla de destrall allargada, de ferro. Llargària: 10 cm. Número d'inventari: 3424. Sigla: «16 A – 3 A». Foto: L. Buffat.

FIGURA 6. Punta de sageta, de bronze. Foto: J. M. Puche.

fins i tot més petita (Casas i Nolla 2011, 29). Sembla que aquest tipus de ganivets devien estar molt estesos en el món romà, ja que al Museu d'El Jem (Tunísia) n'hem vist d'identics.

– Una fulla de ganivet, i una fulla d'espasa o ganivet gran, de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigles: «GRAMM 7 --- 6 / 25-VI-7» i «MJM, 12.1, 17-7-77». Els ganivets són habituals en els jaciments romans, i la seva forma i dimensions tan funcionals impossibiliten dur a terme precisions tipològiques i cronològiques més grans. A tall d'exemple, podríem esmentar els ganivets de la ciutat romana de *Conimbriga* (Portugal) (Alarcao *et al.* 1979, 161-166 i làm. XLI-XLIV).

– Quatre fulles de ganivets de ferro, de diferents dimensions (entre 5 i 15 centímetres de llarg). Número d'inventari: 3424. Sigles: «MJM 7 ... INI, 23-

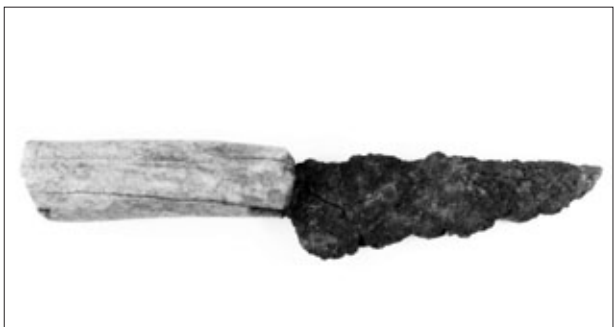

FIGURA 7. Ganivet de ferro, amb mànec de banya de cérvol. Foto: J. M. Puche.

VI-77», «GRAMM 3 INI 18-VI-7», «MJM 12 I, 17-7-77», «RCV 3 ini, 21-7-77» (per tant, deuen ser de l'abocador).

– Fulla de ganivet, de ferro. Llargària: 8 centímetres. Número d'inventari: 3424.

– Una fulla de ganivet (13 centímetres de llarg) de ferro. Sigla: «MJM 10-F 11 M, 13-7-77».

– Fragment que sembla correspondre a la fulla d'un ganivet, de ferro.

– Un fragment allargat (possible ganivet) (12 centímetres llarg), de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigla: «RCV 5-8-77, 12 M».

– Un fragment informe rectangular (possible fulla de ganivet) de bronze. Sigla: «RCV 9 F 7-VII-77».

– Un fragment de peça allargada de ferro (12 centímetres de llarg), potser d'un ganivet o clau gran. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Sepultura 3».

– Un fragment d'eina indeterminada amb tres dents (7 centímetres de llarg) de ferro; es conserven les tres dents, una de les quals està corbada d'origen (fig. 8). Tot i que sembla una clau de pany, no ho és, ateses les seves dimensions i el fet que una de les dents estigui corbada. Probablement es tracta d'algun tipus d'estri agrícola o bé d'un element de subjecció d'estructura arquitectònica que no podem determinar.

– Ham de bronze. Dimensions 3 centímetres de llarg. Número d'inventari: 31 (vitrina) i 5819 (peça) (fig. 9). Tot i la relativa distància de la vil·la dels Antigons al mar, i tot i que la pesca no va ésser pas una de les principals fonts d'alimentació de la vil·la (com ho demostren les anàlisis faunístiques) aquest element ens confirma la presència esporàdica d'aquesta activitat. Els hams no són gens estranys en els jaciments costaners, com ho demostren, entre d'altres, les troballes d'Empúries i de *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 190 i làm. XXXII-XXXIII; [Los bronzes romanos] 1990, 331, núm. 322; 332, núm. 323; Castanyer 2006; Bernal 2008). La qualitat eminentment funcional d'aquesta mena d'objectes, que fa que pràcticament no hagin canviat en el temps, impedeix atribuir-los una cronologia concreta.

FIGURA 8. Un fragment d'eina indeterminada amb tres dents de ferro. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 9. Ham de bronze. Foto: L. Buffat.

– Pinça de ferro. Sigla: «MJM 7 INI 19-VI-77»; probablement és de l'abocador. Aquesta peça ha estat restaurada recentment pel Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus. Les pinces són relativament abundants en els jaciments romans; podem citar com a exemple les trobades a Paredes de Nava (Palència) i Arganda (Madrid), que es conserven al Museo Arqueológico Nacional de Madrid ([Los bronzes romanos] 1990, 305, núm. 269 i 270), o les de *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 149, lám. XXIV; Molina 1981, 255, fuig. 5; [Los bronzes romanos] 1990, 306, núm. 271) i de *Conimbriga* (Alarcao *et al.* 1979, 148 i lám. XXXV, núm. 242). És un material molt comú arreu de l'Imperi, com ho indiquen, per exemple, les troballes de *Vindonissa*, a Suïssa (Döderlein 1983, 30-31). Tradicionalment han sigut considerades materials d'ús mèdic (Milne 1907), però creiem que cal no descartar altres usos més quotidians. (fig. 10).

– Dos punxons afusats amb un dels extrems decorats, de bronze. Fan respectivament 11 i 9,3 centímetres de llargària, amb un gruix de 0,3 centímetres cadascun. En ambdós casos, la decoració consisteix en una sèrie de motlures paral·leles, situades a la zona de la cabota, oposada a la punta; aquesta darrera és molt afilada, com la d'una agulla. Número d'inventari: 7997 i 7998 (fig. 11). Podrien considerar-se objectes d'ús quirúrgic, dels quals hi ha nombrosos paral·lels (Milne 1907; Riha 1986, lám. 71, núm. 636 i 641). Tanmateix, creiem que les motlures decoratives que envolten la zona de la cabota podrien indicar altres funcions, fins i tot com a estils per a escriure; en tot cas, la presència d'aquests elements decoratius permet pensar que podrien ser estris d'ús personal (Tendero i Lara 2003, 204), potser com a elements de tocador.

– Petit fragment de punta d'un instrument de bronze, potser d'ús quirúrgic. Es conserva en una llargària d'1,5 centímetres. Número d'inventari: 7979.

– Agulla de cosir de bronze, amb el forat per passar-hi el fil. Fa 10 centímetres de llargària i el seu gruix

FIGURA 10. Pinça de ferro. Foto: J. M. Puche.

varia entre 1 i 3 mil·límetres. Número d'inventari: 7996 (fig. 12). Aquest tipus d'objectes són força abundants als jaciments romans. Podem esmentar, a tall d'exemple, les agulles que s'han trobat a *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 190 i lám. XXXIII; [Los bronzes romanos] 1990, 332, núm. 324).

– Agulla de cosir de bronze; el forat per passar-hi el fil està trencat, i per tant en manca l'ullal. Originalment feia 7 centímetres de llargària, però actualment està torçada. El seu gruix se situa entorn d'1 mil·límetre. Número d'inventari: 7981.

– Dues agulles de bronze. Sigla: «Caldarium 29-X-77» (per tant, és del nimfeu) i «...2/7, FTF 50, 8-4-8».

– Deu agulles o punxons de coure, algunes fragmentades i altres senceres. La més llarga fa 12,3 centímetres de llargada. Tres d'elles conserven part del forat

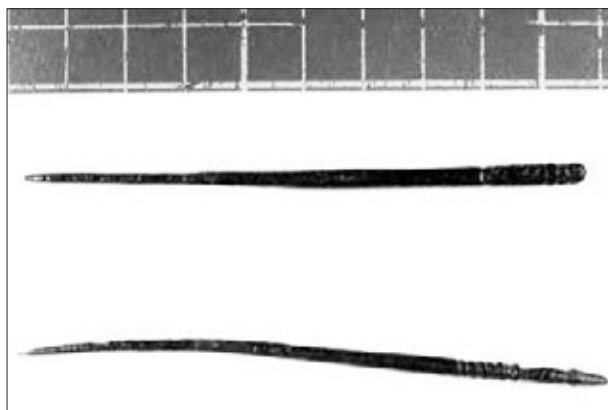

FIGURA 11. Dos punxons afusats amb un dels extrems decorats, de bronze. Foto: J. M. Puche.

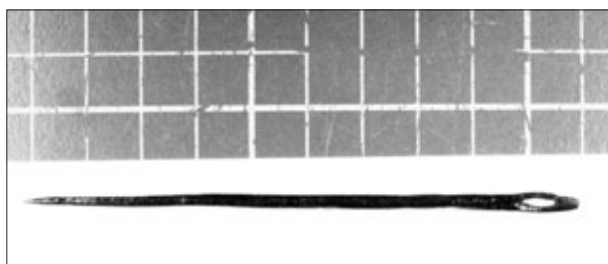

FIGURA 12. Agulla de cosir de bronze, amb el forat per passar-hi el fil. Foto: J. M. Puche.

de l'ullal, que està trencat. Número d'inventari (conjunt per a totes elles): 7995 (fig. 13).

– Agulla de bronze, o potser *acus crinalis*, amb el forat de l'ullal trencat (fig. 14; vegeu també la fig. 2 de la pàgina 249). Fa 2,5 centímetres de llarg. Podria haver estat un *acus crinalis*, ja que el forat sembla haver estat més ample que no pas la resta de l'agulla; es coneixen diversos casos d'*acus crinalis* que tenien un forat a la zona de la cabota, per poder-hi penjar una anelleta. Tanmateix, podria haver estat també una agulla de filosa (*colus* o *canuclus*), de la qual es coneixen diversos paral·lels a Portugal i altres indrets.¹ Número d'inventari: 7968. Sigla: Gra-A-96; per tant, sembla que procedeix de l'abocador.

– Agulla de bronze, amb el forat de l'ullal trencat. Tot i que actualment apareix completament recargolada, originalment feia 10,3 centímetres. Número d'inventari: 7969. Sigla: Gra A-96; per tant, pertany a la zona de l'abocador (fig. 15).

– Anella de bronze que no arriba a tancar-se totalment. El diàmetre és de 3 centímetres, mentre que el gruix és de 5 mil·límetres. Número d'inventari: 7991 (fig. 16, dreta). Pel fet d'estar parcialment oberta, podem identificar-la com una arracada, de la qual es coneixen paral·lels en altres jaciments, com *Conimbriga*, amb cronologies variades entre època flàvia i els temps visigòtics (Alarcao *et al.* 1979, 141-142 i lám. XXXIX). Tanmateix, la peça sembla massa gran i gruixuda per haver-ho estat, per la qual cosa la seva finalitat resta per determinar.

– Punxó o estil de bronze; tot i tenir aspecte d'agulla, està fet doblegant la peça sobre ella mateixa. Actualment apareix torçat. Número d'inventari: 7992 (fig. 17).

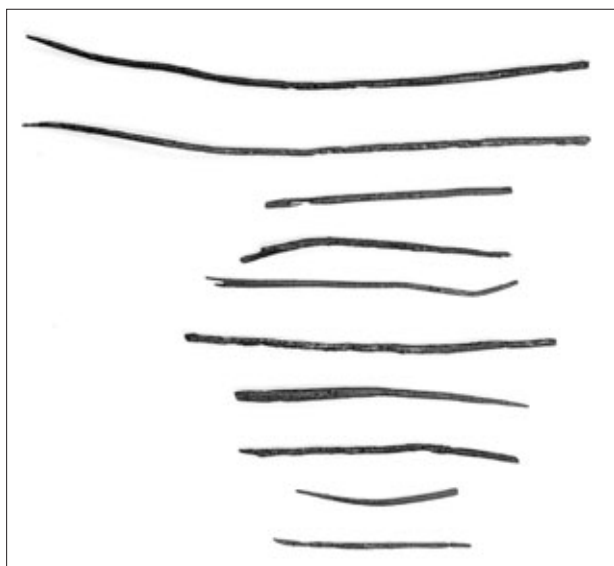

FIGURA 13. Deu agulles de coure, algunes fragmentades i altres senceres. Foto: L. Buffat.

FIGURA 14. Agulla de bronze, o potser *acus crinalis*, amb el forat de l'ullal trencat. Foto: L. Buffat.

FIGURA 15. Agulla de bronze. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 16. Anelles de bronze. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 17. Punxó o estil de bronze. Foto: J. M. Puche.

– Punta d'una espatuleta de bronze (fig. 18). Se'n conserva part del peduncle cilíndric, mentre que la punta de l'espàtula correspon a una petita paleta rectangular. Dimensions: 4 centímetres de llarg. Número d'inventari: 34 (vitrina) i 5817 (peça). Elements simi-

1. Vegeu l'estudi de Marta Prevosti sobre els materials en os, en aquest mateix volum.

lars (però amb la fulla considerablement més allargada) es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya a Barcelona, així com al Museo Numantino de Sòria i al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, procedent de *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis), datats vers els segles I-II dC (París 1926, 19 i 149-150 i lám. XXIV; Borobia 1988, 164, núm. 2.13.3 i lám. 8.10; [Los bronzes romanos] 1990, 338-339, núm. 335 i 338). També estan documentats arreu de l'Imperi, com en el cas de *Vindonissa*, a Suïssa (Döderlein 1983, 16). Amb el nom d'*espathomele*, han estat considerats instruments de farmàcia (Borobia 1988, 30), per fer les barreges d'ungüents, però creiem que cal no descartar que es tracti en realitat d'elements de tocador.

– Petita punta d'una espatuleta, de bronze. És plana i d'aspecte fusiforme, la qual cosa ens permet fer aquesta identificació. Fa 1,7 centímetres de llarg, amb un gruix d'uns 3 mil·límetres. Número d'inventari: 7978.

– Fragment de ferro de finalitat indeterminada, tot i que sembla una mena d'espàtula, o més probablement un *strigilis* (fig. 19). Té un desenvolupament recte i una part final corba, que és la que ens permet fer aquesta suposició. Inicialment, presentava la curiosa característica de tenir una tessella de marbre blanc a l'extrem contrari a la suposada pala, que la recent restauració de la peça per part del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca ha demostrat que no en formava part, sinó que havia restat enganxada a la peça casualment durant el procés de rovellament. La longitud total és de 18,5 centímetres. Número de referència: 3424.

– Quatre fragments de ferro, possiblement de la mateixa peça, que podem atribuir a un colador, per l'abundància de petits forats que presenten. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Calicata GRA - FTF, 26-2-78»; per tant, possiblement corresponen a l'abocador. Dos bons exemples (de tipologies diferents) de coladors romans es varen trobar a Iznalloz (Granada) i a la vil·la de La Olmeda (Pedrosa de la Vega, Palència), aquest darrer d'època tardoantiga ([Los bronzes romanos] 1990, 288, núm. 236 i 237).

– Plaqueta rectangular de bronze decorada amb una creu grega al centre; està feta amb quatre triangles convergents, en relleu i aparentment amb motlle. Als dos costats de la creu presenta uns cercles decoratius, restes d'un poliment i probablement d'una patina platejada.

FIGURA 18. Punta d'una espatuleta de bronze. Foto: J. M. Puche.

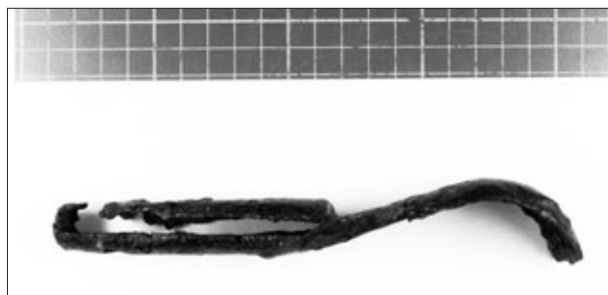

FIGURA 19. Fragment de ferro de finalitat indeterminada, potser una mena d'espàtula, o més probablement un *strigilis*. Foto: J. M. Puche.

La part posterior és totalment llisa. Sembla haver estat un aplic per a una superfície rígida, com una capseta o un moble. Segons indica Jaume Massó, es va trobar en l'estrat d'abandonament del nimfeu (per tant, li podem atribuir una cronologia del segle V dC). Número d'inventari: 11 (vitrina) i 5821 (peça) (fig. 20).

– Plaqueta quadrangular de coure, plana i amb un forat igualment quadrat a l'interior. Fa 2,6 per 1,3 centímetres. Podria haver estat una peça decorativa d'algun moble. Número d'inventari: 7836.

– Una cadena amb diferents baules, de ferro. Sigla: «Tall màquina 3-VII-7». Diversos exemplars de cadenes i anelles s'han documentat al nord-est de Catalunya, a les vil·les dels Tolegassos (Viladamat) i Pla de Palol (Castell d'Aro), Vilauba (Camós) i el poblat visigòtic de Puig Rom, entre d'altres (Casas i Nolla 2011, 22-24).

– Anella de ferro (3 centímetres de diàmetre aproximadament) i petit fragment informe d'aquest metall. Número d'inventari: 3424. Sigla: «MJM 10-F, 10-VII-77», probablement de l'abocador.

– Un fragment informe i una possible anella de ferro, ambdues amb un forat circular al mig. Finalitat indeterminada. Número d'inventari: 3424.

– Una anella perforada o botó, i tres fragments informes, de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigles: «Desaigüe A», «RCV 27-6-77» i «GRA 8, 9-IV-8» i «GRAMM, 10 INI 6, 5-VII-8» (la majoria de l'abocador).

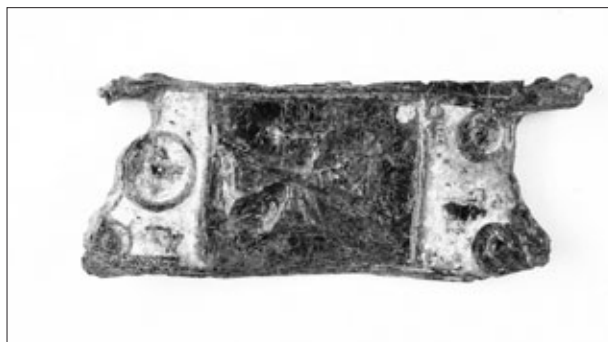

FIGURA 20. Plaqueta rectangular de bronze decorada amb una creu grega al centre. Foto: J. M. Puche.

– Una anella amb un fragment de metall penjat, de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigles: sense referència, «Paviments sobre sepulcres 31-3-79».

– Una anella de 5 centímetres de diàmetre i dos fragments informes de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigla: «RATAAS / GRAMM 8 HTR 9 FINAL».

– Una anella de ferro, de 10 centímetres de diàmetre. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Superfície baix, 14-A».

– Un fragment probablement també d'anella, de ferro. Sigla: «MVA (B), a 1 metro fons, 23-4-77».

– Una anella perforada o botó (2 centímetres de diàmetre) i un fragment allargat (possible clau) de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «MJM, 2-IV-77».

– Un fragment d'anella de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «RCV 11-M, 19-8-77».

– Un fragment d'anella grossa (8 centímetres de diàmetre) i 8 fragments informes, de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Sepultura 3».

– Una anella de bronze (diàmetre de 2,5 centímetres aproximadament). Número d'inventari: 3424. Sigla: «MJM 10 F, 10-VII-77».

– Una anella (3-4 centímetres de llarg) de ferro. Número d'inventari: 3424. Sigla: «MJM 10-F 11 M, 13-7-77».

– Una anella de ferro, proveïda d'una llarga agulla, també de ferro (fig. 21); la seva aparença és la d'una sivella de cinyell (de base circular i agulla recta) tardoantiga (com la de la fig. 3.2), però per les seves dimensions ha de tractar-se d'algun tipus d'element, probablement de subjecció a una paret. Número d'inventari: 3424. Sigla: «MVA (B), a 1 metro fons, 23-4-77». Diàmetre de la base circular: 5 centímetres; llargària de l'agulla: 12 centímetres.

– Dues anelles de fixació en forma de clau, o bé possibles mosquetons de cavall, de ferro, acabats en anella semitancada (fig. 22). Número d'inventari: 3424. Sigla: «RATAAS / GRAMM 8 HTR 9 FINAL». Hi ha exemplars similars a *Banasa*, al Marroc (Boubé-Piccot 1980, fig. 30, núm. 405-406), però tenen un cantó pla, a diferència dels exemplars dels Antigons. Tanmateix, a *Volubilis*, també al Marroc, hi ha un exemplar força similar als nostres (Boubé-Piccot 1980, lám. 43, número 149). Els mosquetons de cavall acostumaven a ésser motllurats per la seva cara vista, per la qual cosa creiem que els exemplars dels Antigons podrien identificar-se més aviat com unes anelles de fixació en forma de clau, com les que es documenten al nord-est de Catalunya, a les vil·les dels Tolegassos (Viladamat), Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i Pla de Palol (Castell d'Aro), o el poblat visigòtic de Puig Rom (Casas i Nolla 2011, 49-52).

– Un fragment de peça allargada amb una perforació en forma d'anella, de ferro. Sigla: «GRAMM 8 INI 1-VII-7».

FIGURA 21. Anella de ferro, proveïda d'una llarga agulla, també de ferro. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 22. Dues anelles de fixació en forma de clau, o bé possibles mosquetons de cavall, de ferro. Foto: L. Buffat.

Elements d'ús personal

Aquests objectes estaven majoritàriament fets en bronze, en concret 8 exemplars, mentre que 3 són de coure i els altres 2 són de ferro i plom, respectivament.

– Fíbula de bronze. Tipus Erice 25 o *Iturissa*. Número d'inventari: 3461 (fig. 23). Sigla: 14 A/77 MJM 11 M; procedeix, per tant, probablement, de l'abocador. Aquest tipus de fíbula es distingeix pel desmesurat desenvolupament de la plaqueta que separa el pont del peu i per la presència d'ornaments o botons laterals, a més d'ésser exemplars pesats i massissos (Ericce 1995, 152). N'hi ha diversos paral·lels coneguts a

la vall de l'Ebre, al País Basc, Navarra, Sòria, a la zona d'Osca i a Saragossa (Erice 1995, 152-156). Prenen el seu nom de la necròpoli d'Iturissa (Espinal, Navarra). La seva difusió se situa sobretot a la vall de l'Ebre, però també ha estat documentada a la costa de Portugal i Galícia, al sud d'Anglaterra i, esporàdicament, al sud de França; a Catalunya s'ha documentat també a Barcelona (Erice 1995, 158-159). La datació d'aquest tipus de fíbula se situa a partir de mitjan segle I i, especialment, durant la primera meitat del segle II dC, amb alguna possible perduració en el segle III (Erice 1995, 156-157).

– Una altra fíbula de bronze de les mateixes característiques que l'anterior, tot i que més mal conservada (fig. 24). Sense referència (probablement de l'abocador del segle III dC).

– Un fragment d'arc de fíbula, de bronze.

– Fragment corresponent a la part distal (o extrem inferior) d'una fíbula aquiliforme fosa en motllo de bronze (fig. 25). Aquesta identificació la devem a la Dra. Gisela Ripoll, a qui agraïm la informació, i que ens aporta la següent descripció: «La cara anterior està decorada amb una sèrie de línies verticals i diagonals, mentre que un dels seus extrems està dividit en tres punxes, una central i les altres dues als extrems. La cara posterior està dotada d'una tija amb cabota rodona per la subjecció. El rebló de la part de darrere (aplanat) és característic d'algunes sivelles de cinturó de les anomenades necròpolis del Duero, però es retroba també en materials més tardans. És sens dubte per subjectar a

FIGURA 23. Fíbula de bronze. Tipus Erice 25 o *Iturissa*. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 24. Fíbula de bronze. Tipus Erice 25 o *Iturissa*. Foto: J. M. Puche.

una corretja de cuir o una tela». Fa 3,1 per 3 centímetres de costat. Número d'inventari: 7965.

Aquest element és d'un gran interès, ja que constitueix un clar element de tipologia visigòtica, que a més, que sapiguem, és fins ara únic a Catalunya. Se'n coneixen diversos paral·lels a la Meseta i Extremadura (Martínez Santa-Olalla 1940; Fernández de la Mora 1974; Ripoll 1993-94; Rodríguez *et al.* 2000), entre els quals destaquen els de Castiltierra, Duratón i Madrona (tots ells a la província de Segòvia), i Deza (Sòria),² però fins ara cap a la nostra àrea. Per tant, tot i que malauradament es conserva una part molt petita de la peça, es tracta d'un objecte de gran interès, per la seva especificitat. La datació d'aquest tipus d'objectes se situa en la primera meitat del segle VI.

– Braçalet o collar de coure, fet amb dos fils de coure entrelaçats entre ells. La llargària original (desenvolupada) era de 14 centímetres, mentre que el seu diàmetre màxim és de 4,5 centímetres; el gruix és

FIGURA 25. Fragment d'una fíbula visigòtica aquiliforme. Foto: J. M. Puche.

2. Comunicació personal de la Dra. Gisela Ripoll.

d'uns 2 mil·límetres. Número d'inventari: 7982 (fig. 26). Se'n coneixen exemplars similars a *Conimbriga* (Portugal), Richborough i Fishbourne (Anglaterra) i Krefeld-Gellep (Alemanya) (Alarcao *et al.* 1979, 139 i lám. XXXIII, 199, fet amb tres fils entrelaçats; Pirling 1966, 89, lám. 62). El darrer exemple esmentat procedeix d'una sepultura; tant aquest com el de Fishbourne són tardoantics, aquest darrer datat vers els anys 310-320 i el de Krefeld-Gellep cap als anys 400-450. Per tant, podem associar amb molta probabilitat aquest exemplar amb la fase tardoantiga dels Antigons.

– Anell de bronze. Diàmetre: 2 centímetres; gruix: 3 mil·límetres. Número d'inventari: 14 (vitrina). Aquest tipus d'objectes és relativament abundant en els assentaments d'època romana, i per la simplicitat del seu disseny no és possible atribuir-los una cronologia concreta; podem esmentar a tall d'exemple alguns que s'han trobat a *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 142 i lám. XXIII; [Los bronzes romanos] 1990, 311, número 282) i a *Conimbriga* (Portugal) (Alarcao *et al.* 1979, 133-139 i lám. XXXI i XXXII).

– Fragment semicircular de bronze, que sembla haver estat part d'un anell. Un dels cantons es presenta aplanat, potser per quedar prop del punt on hi podria haver hagut encastada alguna pedra o segell. Fa 1,8 centímetres de diàmetre. Número d'inventari: 7972.

– Fragment semicircular de bronze, que sembla haver estat part d'un anell. Fa 2,1 centímetres de diàmetre. Número d'inventari: 7966.

– Filferro de coure llarg i prim; en un punt donat apareix recargolat sobre ell mateix. Finalitat indeterminada. Número d'inventari: 7993. Podria tractar-se d'una polsera, ja que aquest tipus de recargolament o nusos eren habituals en aquests objectes, amb la finalitat d'adaptar-los a les dimensions del canell. Podem esmentar com a exemples diversos exemplars trobats a *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) (Paris 1926, 142 i lám.

XXIII; [Los bronzes romanos] 1990, 310, número 281) (fig. 27).

– Peça circular plana, de plom. Un dels cantons presenta una decoració a base de dues fileres de glòbuls o perletes concèntriques. Diàmetre: 4,5 centímetres; gruix: 1 mil·límetre. Podria tractar-se de la base d'un mirallet de mà. Número de referència: 3424 (fig. 28). Aquests objectes han aparegut formant part d'aixovars de tombes, a la ciutat de Tarragona, tant a la necròpoli del Francolí³ com a la necròpoli trobada al carrer de Manuel de Falla (parcel·la 17, PERI 2), en un enterament datat vers la segona meitat del segle III dC per la troballa de monedes de Pòstum (Peña, Ynguanzo i Giné 2002, 32-33); en els nivells d'amortització d'una vil·la suburbana localitzada al carrer d'Estanislau Figueras, 17, de Tarragona, datats en el segle II avançat o inici del III dC (Menchón 2002, 73, fig. 9, número 1012/13), així com en uns enterraments de la primera meitat del segle III dC excavats al costat de l'ermita de la Mare de Déu del Camí, a Cambrils (Muñoz 1991). En tots aquests casos es tracta de volanderes de plom. S'han identificat com a petits miralls de plom per examinar el maquillatge (33) a partir de les dades proporcionades per l'aixovar d'un enterrament trobat a Bonn (Alemanya) (Heimberg i Follmann-Schulz 1992) i a la necròpoli de la Via Llatina, a Roma ([Aspetti di vita quotidiana] 2003, 117). Cal posar en relleu el fet que, quan estan datats, aquests materials corresponen al segle II avançat i al III dC, datació que podria escaure a la peça dels Antigons si és que correspon als nivells de l'abocador, cosa que malauradament no podem confirmar.

– Placa circular, de coure; una de les cares és plana, mentre que l'altra és motllurada. En dos dels cantons apareixen dues petites anelles, possiblement per lligar-lo a alguna altra superfície. El diàmetre màxim és de 4,5 centímetres. Podria tractar-se d'una placa de cinturó. Número d'inventari: 5911 (fig. 29).

FIGURA 26. Braçilet o collar de coure, fet amb dos fils de coure entrelaçats entre si. Foto: J. M. Puche.

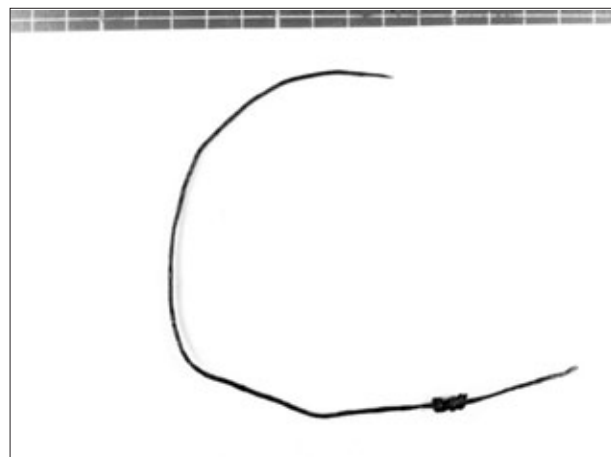

FIGURA 27. Filferro de coure llarg i prim, possible polsera. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 28. Peça circular plana, de plom, possible base d'un mirallet de mà. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 29. Placa circular, de coure. Foto: J. M. Puche.

– Sivella de cinyell de bronze, circular, molt gruixuda (fig. 30). Va ser trobada dins d'un enterrament de lloses. Està formada per dues peces: un marc sense placa de forma ovalada, de 3,5 centímetres de diàmetre (concretament, 3,7 per 2,9 centímetres) i de secció també oval (amb un gruix que varia entre 0,9 i 1,2 centímetres), i una agulla de base escutiforme, amb l'extrem corbat cap avall; l'agulla té una longitud de 4 centímetres, una amplada màxima d'1,8 i un gruix màxim de 0,7. Està unida al marc mitjançant una tija de secció rectangular, doblegada en forma de semicercle. Número d'inventari: 5816. Aquesta peça ja ha estat publicada amb anterioritat (Massó 1999, 313-314; [El bronze] 2003, 67). La troballa dins d'una tomba de lloses ja ens està indicant la seva cronologia tardoantiga; a més, se'n troben clars paral·lels, procedents d'Andalusia, datats entre final del segle V i final del VI dC (Ripoll 1998, fig. 2). També hi ha exemplars, més senzills, trobats a *Conimbriga* (Portugal), tant en bronze com en ferro (Alarcão *et al.* 1979, 97, làm. XX.73), també de cronologia tardoantiga, datats vers el segle VI, així com en altres indrets, com la necròpoli visigoda de Duratón (Segòvia) (Molinero 1948, làm. XXII).

FIGURA 30. Sivella de cinyell de bronze. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 31. Fragment d'anell de bronze. Foto: J. M. Puche.

– Fragment d'anell de bronze, en el qual hi ha una part arrodonida que sens dubte havia servit per allotjar-hi una pedra preciosa. Llargària: 2 centímetres. Número d'inventari: 5831 (fig. 31).

Elements de guarniment de cavalls

Hi ha 7 peces de ferro i 6 de bronze (quantitats en què observem un cert equilibri) i només una és de coure.

– Penjoll de guarniment de cavall, de bronze. És de superfície plana i ovalada, amb un cercle inscrit en un dels extrems, arrodonit (que consta de tres cercles concèntrics incisos), mentre que a l'altre extrem (que acaba en punta) hi ha una terminació d'aspecte bulbós. La part circular presenta una perforació, igualment circular, a l'interior, que potser havia servit per enganxar-hi una pedra preciosa. La longitud total de la peça és de 7 centímetres. Es considera una peça d'època tardoantiga, i ja ha estat publicada ([El bronze] 2003, 65). Número d'inventari: 3082 (fig. 32).

– Aplic de bronze, amb aspecte de cua de milà; probablement correspon a un arnès de cavall. Al cantó posterior té dues tiges amb cabota circular per subjectar-lo a una altra superfície. Número d'inventari: 7974 (fig. 33). Podem esmentar-ne dos paral·lels trobats a *Volubilis* i *Thamusida*, al Marroc (Boubé-Piccot 1980, fig. 26, número 246 i làm. 117, número 574).

FIGURA 32. Penjoll de guarniment de cavall, de bronze. Foto: J. M. Puche.

FIGURA 33. Aplic de bronze, amb aspecte de cua de milà; probablement correspon a un arnès de cavall. Foto: J. M. Puche.

– Penjoll d'arnès de cavall, de bronze. Fa 6,3 per 3,8 centímetres. A la part superior té un ganxo per penjar-lo d'una anella, que també es conserva; aquesta darrera té un petit forat per passar-hi el ganxo i un altre més gran per penjar-lo a la resta de l'arnès. El penjoll presenta un medalló circular dentat amb dues volutes a la part superior i una pelta a la part inferior; el centre del medalló presenta restes d'un bany de plata, actualment gairebé desaparegut. En coneixem un paral·lel exacte a *Volubilis*, al Marroc, que també tenia el bany de plata (Boubé-Piccot 1980, làm. 47, número 179), així com uns altres dos força similars, de *Tingis* (Boubé-Piccot 1980, làm. 129, núm. 630-631). Número d'inventari: 3462 (fig. 34).

– Esquelleta o *tintinnabulum*, de bronze. La base de la campana és rectangular, de 5 centímetres de llargària màxima. És una peça força gruixuda i pesant; a l'interior presenta el badall, de ferro, que ha romàs soldat a la paret de l'esquella. Número d'inventari: 7964 (fig. 35). Aquest tipus de campanetes, relativament abundants, semblen haver format part del guarniment de cavalls o de carros (Boubé-Piccot 1980, fig. 28 i làm. 57-58; procedents de *Volubilis*, al Marroc). Tanmateix, tenen una tradició força anterior, ja que es documenten en jaciments d'època ibèrica, com els que es conserven al Museu d'Albacete (Abascal i Sanz 1993, 140-147). En aquest mateix museu se'n conserva un exemplar de procedència desconeguda (Abascal i Sanz 1993, 143, número 317), de forma troncopiramidal i base quadrada, per al qual s'ha indicat un paral·lel conservat al Museu Carnavalet de París (Bonnet *et al.* 1989, 121) i que s'ha datat en els segles II-III dC, la qual cosa ens ofereix uns paral·lelismes força interessants amb la peça dels Antigons. No gaire lluny dels Antigons se'n varen trobar a *Tarraco*, al Fòrum Colonial (Serra Vilarró 1932, 5; [Los bronzes romanos] 1990, 212, núm. 92 a 94). En aquest darrer cas s'han considerat com a objectes d'ús religiós. Per tant, l'atribució automàtica dels *tintinnabula* com a elements d'ornament dels cavalls o els carros no és segura.

FIGURA 34. Penjoll d'arnès de cavall, de bronze. Foto: J. M. Puche.

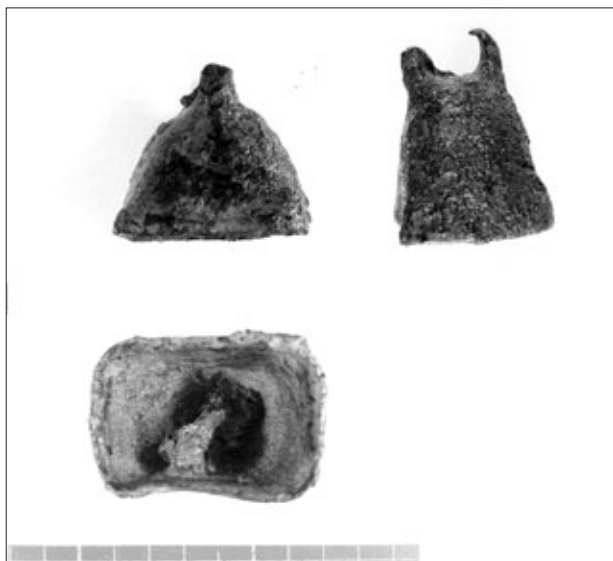

FIGURA 35. Esquelleta o *tintinnabulum*, de bronze. Foto: J. M. Puche.

– Fragment d'esquelleta o *tintinnabulum*, de bronze, similar a l'anterior però en pitjor estat. Ja publicada amb anterioritat (Prevosti 2010, 440-441, fig. 68).

– Esquelleta o *tintinnabulum*, de ferro. La base de la campana és rectangular, de 5 centímetres de llargària màxima. Aquest tipus de campanetes, relativament abundants, semblen haver format part del guarniment de cavalls o de carros (Boubé-Picot 1980, làm. 57-58). Número d'inventari: 3424. Sigla: «Caldarium 1 A» (per tant, és del nimfeu).

– Mosquetó de ferro, format per una mateixa peça doblegada, engruixit en forma d'anella en la part corba. Llargària: 5 centímetres. Número d'inventari: 3424 (fig. 36). Sigla: «Superfície XYZ». En coneixem exemplars idèntics trobats a *Thamusida*, al Marroc (Boubé-Picot 1980, fig. 34, núm. 528 a 530).

– Botó rodó, de coure. Presenta una entalla en un dels cantons per unir-lo a la roba. Té certes rugositats que podrien correspondre a lletres il·legibles, ja que podria haver-se tractat d'una moneda (un quadrant o un AE4) que podria haver estat picada i reutilitzada. Diàmetre: 1,4 centímetres. Número d'inventari: 7977. Cal dir que els botons, durant la major part del període romà, no s'utilitzaven per al vestit, sinó per al guarniment dels cavalls, com ho indiquen diversos

FIGURA 36. Mosquetó de ferro. Foto: J. M. Puche.

exemplars trobats a *Volubilis* i a *Banasa*, al Marroc (Boubé-Picot 1980, fig. 27, núm. 259, 262 i 263; fig. 32, núm. 469 a 471), tot i que aquests botons no són plans, sinó punxeguts; també n'hi ha, però, de plans, com els trobats a *Volubilis* i a *Thamusida*, també al Marroc (Boubé-Picot 1980, fig. 25, núm. 217, 218 i 220; fig. 37, núm. 613; làm. 53, núm. 214 a 221), o hemisfèrics, com els de *Banasa* (Boubé-Picot 1980, fig. 32, núm. 472 a 477). Per aquesta raó els hem inclòs en aquest apartat, tot i que amb dubtes.

Al Museu d'Albacete es conserven tres botons, procedents dels jaciments de Las Eras (Ontur) i Los Cabezos (Mahora), aparentment molt similars i que es daten vers els segles IV i V dC (Abascal i Sanz 1993, 156-157).

– Botó rodó, de bronze. Diàmetre: 2,7 centímetres; gruix: 3 mil·límetres. Número d'inventari: 7975.

– Botó rodó, de bronze. Al cantó interior presenta una anelleta per poder passar el fil o cordó, com en els casos documentats a *Volubilis*, al Marroc (Boubé-Picot 1980, fig. 27). Número d'inventari: 20 (vitrina).

– Dos botons de ferro. Sigles: «FTF 10 i, 29-12-77».

– Un fragment circular, possible botó (diàmetre: 3,5 centímetres), un botó (diàmetre: 1,5 centímetres), de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «RCV 9 F 7-VII-77».

– Dos fragments d'ús indeterminat, de ferro, possibles ferradures, o potser elements per reblar. Són corbs i estan proveïts de forats, la qual cosa els dóna una aparença similar a la de les ferradures, tot i que els forats, de prop d'un centímetre de diàmetre, són molt més grossos que els habituals en les ferradures. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Sepultura 3» (fig. 37). Hi ha un altre fragment, sense procedència. A *Conimbri-ga* (Alarcao *et al.* 1979, 103-104 i làm. XXIII, núm. 107-109) hi ha peces similars que s'identifiquen com a ferradures de cavall, però, com que varen aparèixer en nivells superficials, no és possible determinar si són objectes d'època romana o posterior, ja que és dubtós que es ferressin els cascots dels cavalls en època romana. Malgrat això, sembla que hi ha indicis de la seva

FIGURES 37. Fragment d'ús indeterminat, de ferro, potser per reblar, o possible ferradura de cavall. Foto: J. M. Puche.

aparició en contextos a partir del segle IV (Vigneron 1968), per la qual cosa resta oberta aquesta possible atribució.

Elements indeterminats

La majoria d'aquests objectes són de ferro, 21 exemplars, seguits ja a molta distància per 7 elements de bronze, 3 de plom i un de coure.

- Fragment de planxa de coure, de finalitat indeterminada. Apareix cargolada i té un gruix molt escàs (tan sols 1 mil·límetre). El fragment fa 6 centímetres pel cantó més llarg. Número d'inventari: 7989.

- Petita anella de bronze. Diàmetre: 2 centímetres. Número d'inventari: 7976 (fig. 38).

- Anella de bronze. Diàmetre: 2,1 centímetres; gruix, 3 mil·límetres. Número d'inventari: 7990 (fig. 16, esquerra).

- Anelleta de bronze, de petites dimensions. El seu diàmetre màxim és de 2,5 centímetres; el gruix de la paret és d'entorn dels 2 mil·límetres. Número d'inventari: 7985.

- Dos fragments allargassats de ferro, de finalitat indeterminada; fan 26,6 i 26 centímetres respectivament, i tenen un gruix d'1,5 centímetres.

- Una dotzena de fragments informes de ferro, i per tant, de finalitat indeterminada.

- Set objectes informes de ferro, de finalitat indeterminada. Número d'inventari: 3424.

- Quatre fragments informes de ferro. Un d'ells sembla un pa d'aquest metall (possible element de fosa?). Un altre és recte, potser d'una fulla de ganivet o espasa.

- Cinc fragments de ferro. Dos d'ells són informes, un podria ser una mena d'anella o element de subjecció, i els altres dos són anelles, una d'elles sencera i l'altra fragmentària. Número d'inventari: 3424. Sigla: «MJM 7-4-77 tarde»; per tant, semblen procedir de l'abocador.

- Massa informe de ferro. Número d'inventari: 3424.

FIGURA 38. Petita anella de bronze. Foto: J. M. Puche.

- Un fragment allargat (possible clau, 12 centímetres de llarg), i un fragment informe, de ferro.

- Un fragment informe (pla) de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Caldarium 1-A».

- Un fragment circular (6 centímetres de diàmetre) i una peça allargada amb perforacions circulars, de bronze. Número d'inventari: 3424. Sigla: «GRAMM 10 MIG 1-7-77» i «MJM, 13, 29-VI-7».

- Un bloc de plom, de forma quadrangular. Fa 9 per 7 centímetres. Número d'inventari: 3424. Sigla: «Mes a 2 metres, principi llosa 1, damunt final».

- Un fragment trencat d'anella de plom. Número d'inventari: 3424. Sigla: «GRA MJM ...-IV-8».

- Fragment de lingot de plom. Fa uns 10 centímetres de llarg. Número d'inventari: no indicat.

Conclusions

Destaquen especialment els claus. Com s'ha observat en alguna ocasió (López *et al.* 1990), podem pensar que els claus de dimensions més grans procedien, en els jaciments romans, de les bigues de fusta sobre les quals s'assentaven les tègules del sostre, mentre que els claus més petits podien procedir de mobles, portes o finestres, sense que se'n pugui determinar cap ús específic.

Els claus són els elements metàl·lics més abundantment representats, com passa en altres contextos (Palau de Benicarló, València; López *et al.* 1990). Tanmateix, no en coneixem gaires d'aquesta excavació, encara que això potser es deu a un criteri selectiu, tenint en compte com es va fer l'excavació, per la qual cosa la seva poca abundància podria només ser aparent. De tota manera, en podem destacar un de força grandària, d'uns 8 centímetres de llarg i uns 80 mil·límetres de gruix, que podria haver servit per sostenir algun element constructiu important, com un pilar o part d'un entramat de fusta.

Cal destacar la presència de dues fíbules del tipus *Iturissa*, datades entre mitjan segle I i inici del segle III, procedents probablement de l'abocador, així com un fragment d'anell amb una entalladura per posar-hi un camafeu.

A més d'aquests materials, s'han recollit 14 punxons o agulles de bronze, generalment d'uns 3 centímetres de llarg, però que arriben en un parell de casos als 13 centímetres. Probablement es tracta d'agulles de cap o per a fusos, ja que no tenen forat per passar-hi el fil. N'hi ha un altre amb una grossa cabota, per la qual cosa deu haver estat una agulla. Hi ha un punxó llarg, recargolat, però que arriba als 16 centímetres de llarg, que evidentment havia de ser quelcom més que una simple agulla; es podria catalogar com a punxó per a ús indeterminat. Un altre exemplar, de 13 centímetres de llarg, és evidentment una agulla, perquè presenta un

forat rectangular per passar-hi el fil. Aquestes agulles metàl·liques es troben abundantment en els jaciments romans d'arreu, però no han estat estudiades en detall, tot i que se n'han publicat algunes, com les de *Conimbriga* (Alarcao *et al.* 1979, fig. XIII, núm. 322-329) i València (López *et al.* 1990). Segons Milne (1970), les agulles de bronze tingueren un ús mèdic o domèstic, tot i que aquest darrer ús sembla el més probable.

Aquestes agulles metàl·liques s'han de relacionar amb les abundantíssimes fetes d'os que s'han trobat també als Antigons,⁴ que demostren una important activitat tèxtil en aquesta vil·la (Prevosti 2010, 449-450), que probablement podem atribuir en gairebé la seva totalitat al context de l'abocador, és a dir, als segles II-III dC.

Hi ha també el que semblen tres podalls de ferro, molt rovellats, que proven l'existència de tasques agrícoles. Hi ha també una grapa rectangular acabada pels dos cantons en el que hom anomena cua de milà, que devia haver servit per fer una reparació, probablement d'un *dolium*.

Cal destacar també la presència d'esquelles o *tinnabula*, concretament una de 4 centímetres d'alt, de perfil troncocònic, mentre que n'hi ha una altra de la mateixa alçada de perfil hemisfèric però aplanat per dos costats; ambdues presenten una petita anella circular per lligar-les al coll del bestiar. Hi ha també set anelles de bronze i una de ferro, d'ús difícil de determinar, però que hem de pensar que eren element de subjecció, probablement també per al bestiar. S'ha recollit també el que semblen dos hams de pesca, tot i que sens dubte aquesta activitat no pogué ser important a la vil·la dels Antigons, que estava allunyada del mar, per la qual cosa aquest fragment recargolat podria haver estat simplement un punxó dedicat a altres usos.

Un ús més concret devien tenir unes gruixudes tenalles de ferro (malauradament, sense procedència estratigràfica), formades per dos braços paral·lels amb un punt de subjecció central, que arriben a tenir gairebé 1 metre de llarg, i que podem identificar com una pinça de ferrer, que devia haver servit per a la producció de claus, segons la tipologia proposada per J.-P. Guillemet (1998). Això, juntament amb la troballa de 35 escòries de ferro (aquestes sí procedents de l'abocador), fa pensar en l'existència d'una forja a la vil·la, de final del segle II o inici del III.

També hi ha diversos fragments de ferro en molt mal estat, que semblen haver format part d'instruments agrícoles, però que no podem reconèixer.

És interessant la presència d'utensilis de coure que semblen arnesos de cavall; concretament n'hi ha dos. Cal destacar dos elements de ferro (un d'ells encastat en un tros de fusta) que podem considerar com puntes de llança o pila, tot i que no tenen el característic perfil

truncocònic d'aquestes. S'ha trobat també una punta de sageta triangular. Hi ha també tres ganivets de ferro. També és curiós un fragment de planxa amb forats, que podem considerar com a part d'un colador.

També apareixen elements que hem de considerar d'ús domèstic, probablement com a ornament de mobles (tots ells de coure o de bronze), com un botó metàl·lic que podria haver format part d'un pom de porta o similar, un element quadrat, una planxa de coure i una plaqueta rectangular amb decoració incisa geomètrica, així com dos anells. Cal destacar un element quadrangular amb un forat circular que podria haver servit per encastar-hi un mirall, així com una base circular de coure que serví també per posar-hi un petit mirallet de mà.

S'ha trobat també un penjoll i un petit fragment que sembla haver estat part d'un anell, on devia haver-se enganxat un camafeu; tanmateix, crida l'atenció l'absència aparent de fíbules.

Per tant, els materials metàl·lics ens documenten tant les funcions agrícoles, que sens dubte foren importants a la vil·la, com també el seu ús com a materials domèstics, ja sigui com a part d'ornaments de mobles o fins i tot com a peces d'ús personal, com els mirallets esmentats.

Tot i que molts d'ells no es poden datar, creiem que la major part d'aquests materials correspon al gran abocador de final del segle II i inici del III, del qual procedeix la major part dels materials arqueològics dels Antigons. Per tant, és amb contextos d'aquesta època que caldrà posar en relació aquests materials.

Resulta interessant la troballa del que sembla ser un estrígil, la qual cosa ens indicaria l'existència d'una zona de banys, que podem donar per segura, tenint en compte la importància de la vil·la demostrada per l'existència d'un nimfeu.

La fase tardoantiga està ben representada pel ganivet amb mànec d'os (del qual es coneixen força paral·lels), la sivella i els elements de guarniment de cavalls. En relació amb aquests darrers podrien estar les possibles restes de ferradures, de finalitat difícil de determinar, ja que, com s'ha vist, no és clara la presència de ferradures en el món romà. En aquest cas, podrien relacionar-se amb la fase tardoantiga de l'assentament.

Un element molt interessant dins del conjunt tardoantic és una plaqueta de bronze d'ús indeterminat de 4 centímetres de llarg que presenta una decoració incisa, una creu amb els extrems dels braços més amples, i que podem relacionar amb la fase tardoantiga del jaciment, i per tant amb la cristianització del territori. Un altre element que podem considerar ja com d'època visigoda és una sivella de cinturó de bronze. Aquests materials permeten constatar la continuïtat de l'assentament (o almenys, la seva freqüentació) al-

4. Vegeu el capítol 10 en aquesta mateixa monografia.

menys fins al segle VI. Finalment, la troballa d'un fragment de fíbula aquiliforme, excepcional en aquesta àrea geogràfica, referma la importància de l'element visigot en la primera meitat del segle VI, que eventualment podem relacionar amb la presència d'algun element de l'elit visigoda en aquesta zona.

Bibliografia

- ABASCAL, J. M.; SANZ, R. 1993: *Bronces antiguos del Museo de Albacete*, sèrie I, Estudios 67, Diputación Provincial de Albacete, Albacete.
- ALARCAO, J. de et al. 1979: *Fouilles de Conimbriga. VII. Trouvailles diverses. Conclusions générales*, París.
- [Aspetti di vita quotidiana] 2003: *Aspetti di vita quotidiana delle necropoli della Via Latina*, Località Osteria del Curato, Roma.
- BECATTI, G. (cur.) 1954: *Scavi di Ostia*, vol. II, *I mitrei*, Roma.
- BERNAL, D. 2008: «Arqueología de las redes de pesca. Un tema crucial de la economía marítima hispano-romana», *Mainake* 30, 181-215.
- BLIQUEZ, L. J. 1994: *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*, Mainz.
- BONNET, J. et al. 1989: *Les bronzes antiques de Paris*, Musée Carnavalet, París.
- BOROBIA, E. L. 1988: *Instrumental médico-quirúrgico en la Hispania romana*. Madrid.
- BOUBÉ-PICCOT, Ch. 1975: *Les bronzes antiques du Maroc. II. Le mobilier*, Rabat.
- 1980: *Les bronzes antiques du Maroc. III. Les chars et l'attelage*, Rabat.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 1993: *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos 26, Figueres, 341-372.
- CASAS, J.; NOLLA, J. M. 1993: *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, Estudis Arqueològics 1, Girona.
- 2011: *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad tardía en el N.E. de la Península Ibérica*, BAR International, sèrie 2217, Oxford.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2003: *La Villa de Tolegassos: una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, BAR International, sèrie 1101, Oxford.
- CASAS, J. et al. 1995: *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica 15, Girona.
- CASTANYER, P. 2006: «Les arts de pesca a Empúries», a: AQUILUÉ, X.; MONTURIOL, J. (ed.), *Pescadors de l'antiga Empúries. Catàleg de l'Exposició*, Girona, 20-22.
- DÖDERLEIN, G. 1983: *Antike medizinische Instrumente funde zu Vindonissa*, Tuttingen.
- [El bronze] 2003: *El bronze en museus de les comarques de Tarragona / El bronce en museos de las comarcas de Tarragona*, Diffundere 2, Reus.
- ERICE, R. 1995: *Las fibulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I a.e. al IV d.e.*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- FERNÁNDEZ DE LA MORA, I. 1974: «Un importante ajuar visigodo», *Pyrenae* 10, 195-201.
- FUENTES, Á. 1987: *Instrumentos romanos de medicina del Museo de Cuenca*, Archivo Español de Arqueología 60, Madrid, 257-274.
- GUILLAUMET, J.-P. 1998: «Les pinces dites "de forgeron"», a: NICOLINI, G.; DIEUDONNÉ-GLAD, N. (dir.), *Les métaux antiques : travail et restauration. Actes du colloque de Poitiers, 28-30 septembre 1995*. Montagnac, 1-5.
- HANNING, H. 1976: «Blaksmithing», a: STRONG, D.; BROWN, D., *Roman crafts*, Londres, 143-153.
- HEIMBERG, U.; FOLLMANN-SCHULZ, A.-B. 1992: *Die Römischen Gläser im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Bonn.
- HÜBENER, W. 1973: *Die Römischen Metallfunde von Augsburg – Oberhausen. Ein katalog*, Kallmünz.
- LÓPEZ, I.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R.; MATAMOROS, C. 1990: *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*, València (publicació electrònica).
- [Los bronzes romanos] 1990: *Los bronzes romanos en España*, Madrid.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. 1940: «Nuevas fíbula aquiliformes hispanovisigodas», *Archivo Español de Arqueología* 14, 33-54.
- MASSÓ, J. 1999: «Bronzes d'indumentària del territori de Tàrraco», a: PALOL, P.; PLADEVALL, A. (ed.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 313-314.
- MENCHÓN, J. 2002: *Intervenció arqueològica al núm. 17 de l'avinguda Estanislau Figueras de Tarragona*, Butlletí Arqueològic 24, Tarragona, 63-73.
- MILNE, J. S. 1907: *Surgical instruments of Greek and Roman times*, Oxford.
- MOLINA, M. 1981: «Instrumental médico de época romana en el Museo Arqueológico Nacional (Madrid)», *Archivo Español de Arqueología* 54, Madrid, 255-262.
- MOLINERO, A. 1948: «La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia)», *Acta Arqueológica Hispánica* IV, Madrid.
- MOUTINHO DE ALARCAO, A.; PONTE, S. da 1979: *Fouilles de Conimbriga. V. Trouvailles diverses*, París.
- MUÑOZ, A. 1991: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils (Avinguda Gaudí)*, Quaderns d'Estudis i Divulgació 2. Cambrils.
- NOLLA, J. M. et al. 1995: *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, Estudis Arqueològics 2. Girona.

- OLIVA, M. 1945: *Los instrumentos de cirugía de bronce procedentes de Ampurias*, Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales VI, Madrid, 54-57.
- PARIS, P. 1926: *Fouilles de Belo (Bolonía, province de Cadix)*, Bordeus.
- PEÑA, I.; YNGUANZO, M. D.; GINÉ, J. 2002: «*Si sunt manes*. Muerte y rituales funerarios en Tarraco (s. III-IV). El área funeraria romana de la c/ Manuel de Falla de Tarragona (parcela 17 del PERI 2). Análisis arqueológico y patológico», *Butlletí Arqueològic* 24, Tarragona, 17-61.
- PIRLING, R. 1966: *Das römisch-frankische Gräbelfelder von Krefeld-Gellep, II*, Berlín.
- PREVOSTI, M. 2010: «El sistema econòmic dels establiments de l'ager *Tarraconensis*», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 405-454.
- RICCI, A. 1985: *Settefinestre III. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, vol. III, *La villa e o suoi reperti*, Mòdena.
- RIHA, E. 1986: *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, *Forschungen in Augst* 6, Augst.
- RIPOLL, G. 1993-1994: «La necrópolis visigoda de El Carpio de Tajo. Una nueva lectura a partir de la topocronología y los adornos personales», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* 7-8, 187-250.
- 1998: *Toréutica de la Bética (siglos VI y VII dC)*, Barcelona.
- RODRÍGUEZ, F. G. *et al.* 2000: «Fíbula aquiliforme tipo 'Cloisonné' de la villa romana de Torre Águila, Barbaño (Badajoz)», *Madrider Mitteilungen* 41, 395-409.
- ROSAS, M. 1980: «El mobiliari metàl·lic del poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 7, Castelló, 197-218.
- SANAHUJA, E. 1971: «Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época íbero-romana en Cataluña», *Pyrenae* 7, 61-110.
- SANTAPAU, M. C. 2003: «Instrumental médico-quirúrgico de Segobriga (Saelices, Cuenca). Hallazgos de las campañas de excavación 1999-2002», *Bolskan* 20, Osca, 287-295.
- SCHAEFFER, F. A. 1927: *Un dépôt d'outils et un trésor de bronzes de l'époque gallo-romaine découverts à Seltz (Bas-Rhin)*, Haguenau.
- SERRA VILARÓ, J. 1932: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas 116, Madrid.
- TENDERO, M.; LARA, G. 2003: «Materiales higiénico-sanitarios de Ilici (La Alcudia, Elche, Alicante)», *Bolskan* 20, 201-214.
- VIGNERON, P. 1968: *Le cheval dans l'antiquité gréco-romaine*, Nancy.